

MENEKÜLTÜGY A SAJTÓBAN

TÓTH JUDIT

Előszó

Kulin Ferenc egy konferencián kifejtette, hogy 1990 áprilisában megszületett egy üzleti megállapodás, az MSZP és a nyugati sajtómágnások között. Eladták a tulajdonukban lévő megyei lapkiadó vállalatokat, ráadásul azzal a trükkel, hogy a lapoknál dolgozó munkatársak közössége fogja meghatározni az új tulajdonosokkal kötendő megállapodás tartalmát. Vagyis az MSZMP által évtizedeken keresztül irányított napilapok, vállalatok, és az ott dolgozó újságírók, főszerkesztők megszavazták saját helyben, állásban maradásukat. Az előző rendszer médiaszereplőinek a státusza ilyen formában főszerkesztői szintig átmentődött. A nyomtatott sajtó ellensúlyaként a központi elektronikus sajtó kormányzati bekebelezése nem sikerült, mert a Magyar Rádióra és a Televízióra vonatkozó törvények az MDF és az SZDSZ paktuma értelmében csak kétharmados többséggel fogadhatók el, így a rádió és televízió vezetői struktúrája is megmaradt. A médiaügyről tehát a politika világa döntött, rendszerváltás ide vagy oda.¹ Húsz éves távlatból már egyértelművé vált, hogy a rendszerváltás és a sajtó milyen szorosan összekapcsolódik, vagyis a szabadsághiányos politikai rendszerben a sajtó sem mondhatja el a (teljes) igazságot vagy csak azt, amit az állami vezetés közölni akart. De vajon a rendszer demokratizálódásához hogyan járult hozzá a Magyarországra érkező menekültek 1987-től szívárgó, majd rövidesen egyre nagyobb létszámú, látható tömege? Úgy tűnik, hogy ennek feltárásához majdnem dupla ennyi idő kellett.

A *„Valószínűtlen menedék? Menekültek és polgárok Kelet-Közép-Európában a 20. században”* című, ötéves összehasonlító kutatási projekt² magyar kutató csapata ezt a vizsgálatot végezte el. A projektet az Európai Unió Horizont 2020 kutatási és innovációs programja keretében az Európai Kutatási Tanács (ERC) finanszírozta, s a Cseh Tudományos Akadémia Masaryk Intézete és Levéltára szervezte, együttműködve több egyetemmel, kutatóintézettel a térségből. A kutatás azt célozta, hogy a menekülteket belehelyezze Kelet-Közép-Európa történelmébe, éppen egy olyan régióban, amelyet gyakran inkább emigrációs térségnek minősítenek, mintsem menedékhelynek. 2019 szeptembere óta a kutatók elemzik a civil

¹ Kulin Ferenc: A médiaháború frontvonalai. In: „89 Rendszerváltozások Kelet-Európában – konferenciakötet, SZAKKOLLÉGIUMI FÜZETEK V. A Szegei Társadalomtudományi Szakkollégium időszakos tudományos kiadványa, SZTE 2010. p.50–52.

² Részletesen ld. <https://www.unlikely-refuge.eu/detailed-project/> (utolsó letöltés: 2025.11.12.)

társadalmak, humanitárius szervezetek és nemzetállamok menekültekkel kapcsolatos 20. századi tevékenységét Lengyelországban, Csehszlovákiában, Ausztriában, Magyarországon, Jugoszláviában és azok utódállamaiban. A projekt a hagyományos történeti kutatást a digitális humán tudományok módszereivel ötvözi, mikrotörténeti tanulmányokat készítve a menekülés helyéről, egyes menekültek életútjáról, a civil és állami befogadás intézkedéseiről, mivel meglehetősen feltáratlan e térség szerepe, és az, miként válhat(ott) menedékké sokak számára, már 1918-tól, a Habsburg Monarchia romjain létrehozott országokban.

A magyar kutatók azt elemezték, miként tükröződött a szocializmus utolsó éveinek sajtójában a menekültekkel kapcsolatos politikai, társadalmi vélekedés, és hogy az állampárt által ellenőrzött, majd egyre jobban átalakuló sajtóhírek, cikkek segítségével miként rekonstruálhatók a korabeli menekültügyi narratívák. Fontos látnunk, hogy a korabeli sajtó egyszerre lenyomata, de egyúttal formálója is a magyar közvélemény menekültekkel szembeni alakulásának. Az olvasók elé tárt információk megszűrése, a menekültekre vonatkozó szóhasználat tudatos megválasztása, az állami intézkedések pozitív színben való feltüntetése és mellette más információk, kezdeményezések, problémák elhallgatása mind hatottak arra, miként jelent meg egyre erőteljesebben a magyar közbeszédben a szocializmus évtizedei alatt került menekültkérdés először az erdélyi, majd a keletnémet menekültek kontextusában.

Az elemzéshez nem csak a sajtóarchívumokat kellett átvizsgálni, de háttérként menekültügyi kronológiát, bibliográfiát és interjúkat készítettünk (2023–2024) a még élő szereplőkkel, akik 1987–1994 között a hazai menekültbefogadás, szabályozás, támogatás és igazgatás alakítói, áldozatai, krónikásai vagy szemtanúi voltak, továbbá szakirodalmi és történeti forrásokat dolgoztunk fel. Ily módon a kutatásban kvantitatív és kvalitatív módszereket egyaránt használtunk, hogy a korabeli hivatalos és nem-hivatalos sajtó működését kellően árnyaltan tudjuk bemutatni ebben a keretben. Az itt közölt tanulmányokon kívül, angol nyelvű publikációk és különböző konferencia anyagok is születtek, amelyek archiválására részben a projektvezető intézet vállalkozott, míg más anyagoknak keressük az őrzésre, kutatóknak hozzáférhetővé tételére a lehetőséget.

A kutatásban részt vevő, a menekültügyet jól ismerő történész, szociológus, jogász és politológus 2022–2025 között megvizsgálta, hogy a sajtóátmenet, a demokratizálódás hogyan hatott egymásra a Magyarországon megjelent erdélyi, majd a keletnémet menekültek révén. Azt feltételeztük, hogy az 1988–89-ben végbemenő politikai változások tükröződtek a menekültkérdésnek a sajtóban történő kezelésében is a „túlérett szocializmusban”. A korabeli sajtóviszonyok és publikációk - ideértve az első és a második nyilvánosságot, annak komoly és félkomoly oldalait, a négy országos napilaptól a *Beszélőn* át a *Ludas Matyiban* megjelent karikatúrákig – eleve sokszínűséget mutattak, amit a hivatalos (kultur)politika támogatott, túrt vagy tiltott – időnként tétovázó - kategóriái is tagoltak.

A részletes elemzés időbeli, tartalmi, szóhasználatot és a tónust érintő változásokat azonosított a két, eltérő menekülthullámmal kapcsolatosan. A legnagyobb példányszámban megjelenő országos napilapok, a *Népszabadság*, a *Népszava*, a *Magyar Nemzet*, valamint a *Magyar Hírlap* 1987. szeptember 1. - 1989. szeptember 30. (a keletnémet menekültügyet lezáró magyar-osztrák határnyitás dátuma) között megjelent azon cikkeit vizsgáltuk, amelyekben a menekültekkel kapcsolatosan születtek, kulcsszavak, egyéb mennyiségi mutatók és a cikkek kvalitatív tartalomelemzése révén. Az átmenet érzékelhető volt abból is, hogy a korszak végére egyre nagyobb szerepe lett a médiának az írott sajtóhoz képest, és a zárt belföld mellett egyre több lett a nyugati hírügynökségektől, lapokból, tudósítóktól és bulvárból átvett híranyag. Ugyanakkor nem történt lényeges változás abban, hogy az állami szereplők és az általuk meghatározott – időben némileg formálódó - narratívák maradtak a lapokban dominánsak, csupán jelképes teret engedve a menekültügy kulcsfontosságú, nem állami szereplői megjelenítésének.

A most közölt írások egyetlen adatbázis eltérő szempontú elemzései, ezért az ismételések elkerülhetetlenek, hiszen az egyes cikkek olvasásánál röviden minden esetben ki kellett térnünk a közös módszertani elemekre. Ugyanakkor kiemeljük, hogy a tanulmányok egy logikai rendet követnek. Az első tanulmány a hivatalos, azaz első nyilvánosságbeli narratívákat elemzi, mert azzal a feltételezéssel élünk, hogy a pre-posztiszocializmus korszakában már lehettek a napilapok között kisebb eltérések. A második kitágítja az elemzés fókuszát, és illusztrálja (mivel értelemszerűen statisztikai értelemben nem tudja elemezni) az első nyilvánosság (szatírikus) „szélének” és a második nyilvánosságnak a narratíváit. A harmadik és a negyedik tanulmányban szétválasztottuk az erdélyi és a keletnémet menekülés narratíváját, és ez adott lehetőséget arra, hogy a harmadikban, az összekapcsolt elemzéssel a különbségeket, az utolsóban pedig a kétféle változási trendet mutathassuk be. Természetesen a szerzők csak ajánlani tudják az említett logikai rend követését az olvasónak, így a keresztül-kasul, cikkcakokban olvasáskor lehetséges, hogy feltűnik az előbbi vagy később következő tanulmányra gyakori utalás, a kíváncsat tömörség miatt is.

A médiaelemzés már része a történeti kutatásoknak, mert segít a kortársaknak, de főleg az utókornak megérteni a kormányzati retorikát és annak hatását a szabályozásra, cselekvésre, az események kontextusát magyarázva, ahogy ez történt már a menekültek más hullámainál is.³

³ Csak példaként Vicsek Lilla-Keszi Roland-Márkus Marcell: A menekültügy képe a magyarországi nyomtatott sajtóban 2005-ben és 2006-ban. *Médiakutató*, 2008. ősz https://mediakutato.hu/cikk/2008_03_osz/09_menekultugy (utolsó letöltés: 2025.11.12.) vagy Zádori Zsolt: Pánik a sötétben. Migránsok a magyar médiában, 2014. Magyar Helsinki Bizottság, https://helsinki.hu/wp-content/uploads/P%C3%81NIK-A-S%C3%96T%C3%89TBEN_Migr%C3%A1nsok-a-magyar-m%C3%A9diában-2014.pdf (utolsó letöltés: 2025.11.13.)

Az első tanulmány a menekültügy narratíváit tárgyalja a rendszerváltozás éveiben, az állami sajtóban (1987–1989). A hangsúlyt a kisebb különbségekre kell helyezni, ha meg akarjuk érteni a napilapok menekültügyi narratíváinak sajátosságait. A kutatás itt azt vizsgálta, hogy a pártállami vezetésben 1988 májusában megfogalmazott „nyílt tájékoztatás” iránti igény miként tükröződik a sajtócikkekben, azok szóhasználatában, és kontroll csoportként a *Beszélő*-ben. A várakozás részben igazolódott, de az időbeli eltérések sokkal jelentősebbek.

A második írás a menekültügy narratíváit az első, a második és a köztes, „rózsaszín” nyilvánosságban (1988–1989) vizsgálta. Ebben a hírtermelés hierarchiájának két szélső pólusát és egy köztes szegmensét hasonlítjuk össze, vagyis miben tér el a „vörös”, a „rózsaszín” és a „fekete” menekültekkel foglalkozó diskurzus, tehát miről, hogyan írnak és kik jelennek meg a narratívákban. Ebbe belefért a *Beszélő* témáira, műfajaira, szóhasználatára vonatkozó kitekintés, valamint egy rövid kitérő a „rózsaszín” szegmenshez tartozó *Ludas Matyi* karikatúráiról is, akárcsak az első nyilvánosság árnyaltabb működésének illusztrálása interjúk segítségével.

A harmadik dolgozatban kibontakozik a kétféle kép a keletnémet és az erdélyi menekültek narratíváiról a sajtóban (1987–1989). Vagyis a határon túli magyarok iránti szolidaritás diskurzusához is szorosan kapcsolódó erdélyi, illetve a keletnémet menekültügy sajtóbeli megjelenítésének, menekülttörténeti narratívájának párhuzamosságait és eltéréseit kutatja a tanulmány e periódus hivatalos napilapjainak és a korszak legmeghatározóbb szamizdat lapjának írásai tükrében, azokból kiindulva.

Végül a negyedik írás a menekültügy időben változó narratíváit (1987–1989) is az országos magyar napilapok cikkei szerint elemzi, vajon ezek kommunikációjában megfigyelhetők-e változások, és ha igen, milyen eseményekhez köthetők, milyen jellegűek és milyen ütemben érzékelhetők az országba érkező két menekültcsoporttal, az erdélyi, illetve a keletnémet menekültekkel kapcsolatban. Mivel a két menekülttörténet időben nagyon eltérő módon alakult, kérdés, hogy ez miként formálta a két menekültcsoporttal kapcsolatos írásokat, ideértve azok megjelenési helyét, jellegét, három történeti korszakra osztva a vizsgált időszakot.

Összegezve e tanulmányok közös tanulságait, az mondhatjuk: az 1987–1989 közötti magyarországi menekültválságok történetének a sajtóban is követhető részletes, korszakok szerinti elemzése bizonyítja a menekültkérdés, a korszakban kialakuló menekültpolitika beágyazódását a kelet-közép-európai rendszerváltások folyamatába. A menekültügy nemcsak egyike volt Magyarország belső politikai, civil szervezeti átalakulási állomásainak, hanem regionális és nemzetközi összefüggéseiben is jelentőséggel bírt. A folyamat rávilágított arra, hogy a szocialista államok közötti szolidaritás és az állampolgárok feletti ellenőrzés változatlan formában már nem volt fenntartható, továbbá elősegítette a keleti blokkon belüli törésvonalak nyilvánvalóvá válását. Ugyanakkor hozzájárult saját demokratizálásának felgyorsításához éppúgy, mint az európai status quo felbomlásához.